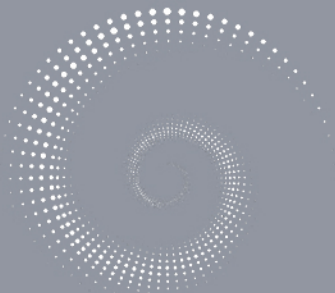

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 2

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ιανουάριος 2023

Άρθρο 2

1. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.

2. Η Ελλάδα, ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών».

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανθόπουλος Χ., *Πόλεμος και Ειρήνη στο ελληνικό Σύνταγμα*, www.constitutionalism.gr. Αντωνίου Θ., *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010· Βιδάλης Τ., «Κανονιστικές συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου, με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε *Τιμητικός Τόμος για τα 75 χρόνια του Συμβουλίου της Επικρατείας*, εκδ. Σάκκουλα, 2004· Δαγτόγλου Π., *Ατομικά δικαιώματα*, 4η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2012· Δαρέλλη Δ., «Η αξία του ανθρώπου», σε Σ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Θεμελιώδη δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017· Ζιάμου Θ., «Άρθρο 2», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδ. Σάκκουλα 2017· Ζώρας Κ., *Η συνταγματική αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας κατά το γερμανικόν ομοσπονδιακόν Σύνταγμα*, ΤοΣ, 1978· Κασσιμάτης Γ., *Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου*, ΝοΒ, 1999· Κρουσταλάκης Ε., *Η προσωπική κράτηση με το πρίσμα της συνταγματικής αρχής του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου*, Δ, 1987· Κρουσταλάκης Ε., «Η αξία του ανθρώπου: Το ζητούμενο στην εφαρμογή του ποινικού δικαίου», σε *Τιμητικός Τόμος Ιωάννη Μανωλεδάκη*, Τόμος Ι, εκδ. Σάκκουλα, 2005· Μαργαρίτης Λ., *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, Υπεράσπιση*, 1996· Κωνσταντινίδης Κ., *Ποινικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987· Μανωλεδάκης Ι./Prittuitz C., *Η ποινική προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (Ελληνογερμανικό συμπόσιο, 1995)*, εκδ. Σάκκουλα, 1997· Παναγοπούλου – Κουτνατζή Φ., *Περί της αξίας της ανθρωπίνης αξίας*, ΕφημΔΔ, 2010· Παραράς Π., *Σύνταγμα Ι (άρθρα 1-4)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010· Παυλόπουλος Π., *Η αξία του ανθρώπου ως θεμέλιο του ανθρωποκεντρικού χαρακτήρα του συντάγματος. Οι θεσμικές επιπτώσεις στο πεδίο της βιοηθικής*, Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2019· Παυλόπουλος Π., *Η αξία του Ανθρώπου και ο Ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του Συντάγματος*, ΔτΑ, 2021· Σπυρόπουλος Φ., *Συνταγματικό δίκαιο*, 2η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2020· Τσεβρένης Β., *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό*, εκδ. Σάκκουλα, 2012· Χριστοφορίδου Σ., *Η συνταγματική προστασία της*

αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ως εγγύηση ελευθερίας και ως υποχρέωση του Κράτους πέρα από τη φιλανθρωπία, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021· Χριστοφορίδου Σ., *Οι διαστάσεις της αξιοπρεπούς διαβίωσης*, ΤοΣ 1/2021· Χρυσόγονος Κ., *Συνταγματικό δίκαιο*, 2η έκδ. (με τη συνδρομή Σ.-Ι. Κουτνατζή), εκδ. Σάκκουλα, 2014· Χρυσόγονος Κ./Βλαχόπουλος Σ., *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4η έκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, 2017· Häberle P., *Έννοια και περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το γερμανικό και το ελληνικό Σύνταγμα*, ΤοΣ, 1982· Drossos Y., "To Die for and in Constitutional Elegance or Terror, Dignity and Instrumentalization of Human Death. A comment on the decision 1 BvR 357/05 (15th February 2006) of the German Federal Constitutional Court", σε *Human rights in times of illiberal democracies / Ανθρώπινα δικαιώματα σε καιρούς ανελεύθερων δημοκρατιών, Liber Amicorum in Memoriam of Stavros Tsakyrakis*, Τιμητικός Τόμος Σταύρου Τσακυράκη, Νομική Βιβλιοθήκη, 2020.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου	2
1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	2
2. Οι λοιπές συνταγματικές διατάξεις για την ανθρώπινη αξία	4
3. Η εννοιολογική οριοθέτηση της αρχής της ανθρώπινης αξίας	5
4. Οι συγκεκριμένες εφαρμογές της αρχής της ανθρώπινης αξίας	7
II. Ο διεθνής προσανατολισμός της Χώρας	12

I. Ο ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

- 1 Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 παρ. 1 Σ. δεν αποτελεί απλώς μια συνταγματική αρχή που συνδέεται με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αποτελεί την «πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας», συνιστά την καταστατική αρχή του Πολιτεύματός μας και διατρέχει την άσκηση όλων των κρατικών λειτουργιών, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα και τον αξιακό προσανατολισμό της έννομης τάξης μας¹. Γι' αυτόν τον λόγο,

¹ Βλ. και Ολομ ΑΠ 40/1998: Το άρθρο 2 παρ. 1 Σ. «*χαρακτηρίζει το δημοκρατικό μας πολίτευμα ως ανθρωποκεντρικό, με θεμέλιο την αξία του ανθρώπου. Ο σεβασμός της αναγορεύεται σε ύπατο κριτήριο της έκφρασης και δράσης των οργάνων της πολιτείας*». Βλ. και την υπ' αρ. 1/2018 αναφορά του Αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου, όπου η αρχή της αξίας του ανθρώπου χαρακτηρίζεται ως «*κατάκτηση του πολιτισμού μας*».

η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Σ. κατέλαβε ιδιαίτερη θέση στην «αρχιτεκτονική» του συνταγματικού κειμένου και τοποθετήθηκε από τον συντακτικό νομοθέτη στο Μέρος Πρώτο («Βασικές διατάξεις») και, μάλιστα, στο Τμήμα Α΄ που προσδιορίζει τη μορφή του Πολιτεύματος αμέσως μετά την Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας².

Σε αντίθεση με ό,τι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς δεδομένου και του φιλοσοφικού υποβάθρου της, ο σεβασμός και προστασία της ανθρώπινης αξίας εμφανίστηκε σχε- 2
τικά πρόσφατα στον χώρο των συνταγματικών κειμένων και ιδεών. Αποτελεί ουσιαστικά την «απάντηση» του παγκόσμιου νομικού πολιτισμού στις οδυνηρές εμπειρίες του ναζιστικού καθεστώτος και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αποσκοπώντας στην αποφυγή της εργαλειοποίησης του ανθρώπου και στην απόλυτη και ανεξάριετη προστασία του πυρήνα της ανθρώπινης προσωπικότητας³. Αυτό που έχει πάντως ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι ότι η αρχή της ανθρώπινης αξίας αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο και προσανατολισμό, ανάλογα με το βασικό διακύβευμα της κάθε εποχής. Έτσι, η αρχή της ανθρώπινης αξίας αρχικά ήταν περισσότερο προσανατολισμένη στην απαγόρευση των βασανιστηρίων και στην απαγόρευση χρησιμοποίησης του ανθρώπου ως μέσου για την επίτευξη κάποιου σκοπού υπό την καντιανή έννοια του όρου. Στη συνέχεια, τη δεκαετία του 1990 η ανθρώπινη αξία αποτέλεσε το ανάχωμα στους κινδύνους από τις ραγδαίες βιοϊατρικές εξελίξεις (π.χ. επέμβαση στο ανθρώπινο γονιδίωμα, αναπαραγωγική ανθρώπινη κλωνοποίηση). Από το 2010 και μετά, η ανθρώπινη αξία χρησιμοποιήθηκε ερμηνευτικά για την κατοχύρωση ενός *minimum* αξιοπρεπούς διαβίωσης απέναντι στα περιοριστικά μέτρα (κυρίως περικοπή μισθών και συντάξεων) που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της οξείας δημοσιονομικής κρίσης. Η πορεία αυτή της συνταγματικής αρχής της ανθρώπινης αξίας επιβεβαιώνει την ιστορικότητα του

² Είναι επίσης χαρακτηριστικό, συνδεόμενο προφανώς με τις ιστορικές εμπειρίες της Γερμανίας, ότι το γερμανικό Ομοσπονδιακό Σύνταγμα (Θεμελιώδης Νόμος) κατοχυρώνει ήδη στο πρώτο άρθρο του, πριν από οποιαδήποτε άλλη ρύθμιση, την αρχή της ανθρώπινης αξίας. Βλ. και το άρθρο 2 του ιταλικού Συντάγματος του 1947. Τα δύο αυτά άρθρα αποτέλεσαν το κύριο πρότυπο του άρθρου 2 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος.

³ Βλ. και τις αναπτύξεις του εισηγητή της πλειοψηφίας, Δ. Παπασπύρου, για το άρθρο 2 παρ. 1 Σ. κατά τη συζήτηση του Συντάγματος του 1975: «*Το άρθρον τούτο αποτελεί νέαν διάταξιν δια το ημέτερον συνταγματικόν δίκαιον, εκφράζον την κοσμοθεωρητικήν βάσιν, τον ιδεολογικόν πυρήνα της ουσιαστικής θεμελιώσεως της εννόμου τάξεως και της διαμορφώσεως του όλου συστήματος των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Θέτει ως υπέρτατην αξίαν τον άνθρωπον, αυτήν την απλήν ανθρωπίνην υπόστασιν και εκφράζει τον τελολογικόν χαρακτήρα των λοιπών εν συνεχεία παρατιθεμένων επί μέρους ατομικών δικαιωμάτων*» (Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, σελ. 359).

συνταγματικού δικαίου, υπό την έννοια της μεταβλητότητάς του στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της κάθε εποχής.

- 3 Από την άποψη της συνταγματικής θεωρίας, η συνταγματική αρχή της ανθρώπινης αξίας έχει ιδιαίτερη σημασία και για έναν πρόσθετο λόγο. Κατά την κλασική διάκριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αυτά διακρίνονται σε αμυντικά (υπό την έννοια της αποχής του Κράτους), κοινωνικά (υπό την έννοια της θετικής ενέργειας του Κράτους) και πολιτικά (υπό την έννοια της συμμετοχής του πολίτη στην άσκηση της κρατικής εξουσίας). Σήμερα πλέον, η διάκριση αυτή θεωρείται –και ορθώς– ξεπερασμένη. Η αμυντική διάσταση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που υποχρεώνει την κρατική εξουσία να απέχει από προσβολές των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τελεί σε αδιάσπαστη ενότητα με την υποχρέωση του Κράτους με θετικές του ενέργειες να συμβάλλει στην πραγμάτωση και αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων των πολιτών. Η συμπληρωματική αυτή διάσταση της αμυντικής και προστατευτικής λειτουργίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποδίδεται με αριστοτεχνικό τρόπο στο κείμενο του άρθρου 2 παρ. 1 Σ., όπου γίνεται λόγος για «σεβασμό» και «προστασία» της αξίας του ανθρώπου ως πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.
- 4 Σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια κατοχυρώνεται ήδη στο άρθρο 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ), όπου ορίζεται emphatically ότι *«είναι απαραβίαστη. Πρέπει να είναι σεβαστή και να προστατεύεται»*⁴. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) απαγορεύει απολύτως τα βασανιστήρια και κάθε απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (άρθρο 3). Αν και στην ΕΣΔΑ δεν υφίσταται γενικότερη ρητή διάταξη για την προστασία της ανθρώπινης αξίας, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) δέχεται ότι η ουσία της Σύμβασης έγκειται στον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ελευθερίας⁵.

2. Οι λοιπές συνταγματικές διατάξεις για την ανθρώπινη αξία

- 5 Όπως προαναφέρθηκε, η υποχρέωση σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξίας κατ' άρθρο 2 παρ. 1 Σ. διαπνέουν το σύνολο της συνταγματικής και γενικότερα της έννομης τάξης μας. Παρόλα ταύτα, ο συντακτικός και ο αναθεωρητικός νομοθέτης θεώρησαν σκόπιμο να τονίσουν ρητώς την ανθρώπινη αξία και σε ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις. Έτσι, η «αρχετυπική» έκφανση της ανθρώπινης αξίας ως απαγόρευση των βασανιστηρίων αποτυπώνεται στο άρθρο 7 παρ. 2 Σ., όπου ορίζεται ότι τα *«βασανιστήρια,*

⁴ Βλ. και το άρθρο 31 παρ. 1 ΧΘΔΕΕ, σύμφωνα με το οποίο κάθε εργαζόμενος *«έχει δικαίωμα σε συνθήκες εργασίας οι οποίες σέβονται την υγεία, την ασφάλεια και την αξιοπρέπεία του»*.

⁵ Βλ. σχετικά Δ. Δαρέλλη, «Η αξία του ανθρώπου», σε Σ. Βλαχόπουλο (επιμ.), *Θεμελιώδη δικαιώματα*, 2017, σελ. 33 [36].

οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας, ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, όπως νόμος ορίζει». Σε σχέση δε με την οικονομική ελευθερία, το άρθρο 106 παρ. 2 Σ. ορίζει ότι η «ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ...».

Στη συνέχεια, η ανάπτυξη της ραδιοτηλεόρασης οδήγησε τον αναθεωρητικό νομοθέτη του 2001 στη ρητή μνεία της υποχρέωσης σεβασμού της ανθρώπινης αξίας από τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα με αντίστοιχη υποχρέωση ελέγχου από το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης: «Ο άμεσος έλεγχος του Κράτους ... έχει ως σκοπό ... το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου» (άρθρο 15 παρ. 2 Σ). Τέλος, η οικονομική κρίση μετά το 2010 και τα περιοριστικά μέτρα που έπληξαν μεγάλες κατηγορίες πληθυσμού, οδήγησαν τον αναθεωρητικό νομοθέτη του 2019 στη ρητή κατοχύρωση της αξιοπρεπούς διαβίωσης: «Το Κράτος μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, όπως νόμος ορίζει» (άρθρο 21 παρ. 1 εδ. Β΄ Σ.).

6

3. Η εννοιολογική οριοθέτηση της αρχής της ανθρώπινης αξίας

Η έννοια της ανθρώπινης αξίας πολύ δύσκολα μπορεί να οριοθετηθεί με πληρότητα⁶. Κάθε προσπάθεια ορισμού της είναι «καταδικασμένη» να περιλαμβάνει ορισμένες μόνον εκφάνσεις της ανθρώπινης αξίας⁷. Αυτό ισχύει τόσο για την καντιανή προσέγγιση που συνεπάγεται την απαγόρευση χρησιμοποίησης του ανθρώπου ως μέσου για την επίτευξη ορισμένων σκοπών, όσο και για την αντίληψη της αξίας του ανθρώπου ως του απαραβίαστου πυρήνα της ανθρώπινης προσωπικότητας⁸. Άλλωστε, και όπως επισημάνθηκε ήδη ανωτέρω, η ανθρώπινη αξία αποκτά νέους εννοιολογικούς χρωματισμούς και μεταβάλλει προσανατολισμούς ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Κατά συνέπεια, ένας «κλειστός» και διαχρονικός ορισμός της ανθρώπινης αξίας είναι αδύνατος. Χρήσιμη είναι αντίθετα η παρουσίαση των κυριότερων νομο-

7

⁶ Το μόνο σαφές είναι ότι η αρχή της ανθρώπινης αξίας προστατεύει όλα τα φυσικά (όχι νομικά) πρόσωπα ανεξαρτήτως ιθαγένειας και ότι δεσμεύει και τις τρεις κρατικές εξουσίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική). Για τη δέσμευση των ιδιωτών από την αρχή της ανθρώπινης αξίας, βλ. παρακάτω στο κείμενο.

⁷ Βλ. και Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, 4η έκδ., 2012, σελ. 895 [900]: «Δεδομένου πάντως ότι όλες περίπου οι πλευρές της προσωπικότητας και ζωής του ανθρώπου προστατεύονται ως ατομικά δικαιώματα σε ειδικές (και ως εκ τούτου κατά προτεραιότητα εφαρμοστέες) διατάξεις του Συντάγματος, το νομικά σημαντικό περιεχόμενο της διατάξεως του άρθρου 2 παρ. 1 μπορεί να προσδιοριστεί λιγότερο θετικά και περισσότερο αρνητικά. Μέσω των προσβολών που δεν καλύπτονται από καμιά από τις ειδικές διατάξεις».

⁸ Βλ. ιδίως Ολομ ΑΠ 13/1999.

λογιακών και θεωρητικών εφαρμογών της υποχρέωσης σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξίας. Μέσα από την παρουσίαση των περιπτώσεων αυτών (που θα επιχειρηθεί στη συνέχεια), μπορούν να αντληθούν και γενικότερα συμπεράσματα για την έννοια της ανθρώπινης αξίας.

- 8 Η δυσκολία ορισμού της ανθρώπινης αξίας⁹ επιτείνεται ακόμη περισσότερο από το ότι η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Σ. χρησιμοποιείται πολλές φορές απλώς διηγηματικά και παραθετικά στη νομολογία, χωρίς να είναι απαραίτητο λόγω της εφαρμογής ειδικότερων συνταγματικών διατάξεων. Η καταχρηστική αυτή επίκληση της ανθρώπινης αξίας δεν είναι μόνον περιττή. Είναι και εσφαλμένη από δογματική άποψη, αφού ενέχει τον κίνδυνο να αναιρέσει τη βασική ιδιότητα του σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξίας ως της πρωταρχικής υποχρέωσης της Πολιτείας. Η πρωταρχικότητα αυτή συνεπάγεται την τοποθέτηση της ανθρώπινης αξίας στην κορυφή των συνταγματικών ρυθμίσεων, κατ' απόκλιση του κανόνα ότι δεν υφίσταται ιεράρχηση μεταξύ των συνταγματικών κανόνων¹⁰. Η ανθρώπινη αξία δεν θα μπορούσε όμως να διατηρήσει την κορυφαία θέση της στο δικαϊκό οικοδόμημα¹¹, εάν γινόταν «εύκολη» και «ανέξοδη» επίκλησή της και επεκτεινόταν υπέρμετρα το πεδίο εφαρμογής της.

⁹ Για τη διαφορά μεταξύ «ανθρώπινης αξίας» και «ανθρώπινης αξιοπρέπειας», βλ. αναλυτικά Π. Παυλόπουλο, *Η αξία του ανθρώπου ως θεμέλιο του ανθρωποκεντρικού χαρακτήρα του συντάγματος. Οι θεσμικές επιπτώσεις στο πεδίο της βιοηθικής*, Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2019.

¹⁰ Για τη μη ύπαρξη ιεραρχικής σχέσης μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων (και, κατ' επέκταση, μεταξύ των εννόμων αγαθών που προστατεύονται από τις διατάξεις αυτές) βλ., αντί άλλων, Α. Μάνεση, *Ατομικές ελευθερίες*, 4^η έκδ., 1982, σελ. 43· Π. Παυλόπουλο, *Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας του Συντάγματος*, ΝοΒ, 1988, σελ. 13 [20 επ.]. Δ. Τσάτσο/Β. Σκουρή/Φ. Σπυρόπουλο, *Ελευθερία του τύπου και προστασία του απόμυου από την επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών (Γνωμ.)*, ΤοΣ 1998, σελ. 497 [513 επ.]. Πρβλ., όμως, την εκτενώς τεκμηριωμένη θέση του Γ. Κασσιμάτη περί ουσιαστικής (όχι τυπικής) υπεροχής των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος έναντι των λοιπών συνταγματικών κανόνων (Γ. Κασσιμάτη, «Ερμηνεία του άρθρου 1 Σ.», σε Γ. Κασσιμάτη/Κ. Μαυριά, *Ερμηνεία του Συντάγματος Ι*, (2η έκδ.), 003, αρ. περ. 34 επ.).

¹¹ Είναι χαρακτηριστική η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), σύμφωνα με την οποία τα βασανιστήρια από αστυνομικά ή άλλα όργανα απαγορεύονται απολύτως, ακόμη και αν αποσκοπούν στην αποκάλυψη του τόπου κράτησης απαχθέντος παιδιού η ζωή του οποίου κινδυνεύει. Όπως δέχθηκε χαρακτηριστικά το Δικαστήριο του Στρασβούργου, η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης μεταχείρισης (άρθρο 3 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) αποτελεί απόλυτη αξία που δεν δικαιολογεί καμία απολύτως στάθμιση με κανένα άλλο έννομο αγαθό, ακόμα και αν αυτό είναι η ανθρώπινη ζωή. Η ανθρώπινη αξία δεν ανέχεται εξαιρέσεις ούτε και στις πλέον δύσκολες και οριακές καταστάσεις (όπως είναι η καταπολέμηση της τρομοκρατίας και του οργανωμένου εγκλήματος) ούτε καν ακόμη και στην περίπτωση επείγουσας κατάστασης που απειλεί τη ζωή ενός έθνους (απόφαση της 1^{ης} Ιουνίου 2010, υπόθεση *Gäfgen κατά Γερμανίας*).

4. Οι συγκεκριμένες εφαρμογές της αρχής της ανθρώπινης αξίας

Όσον αφορά τις συγκεκριμένες εφαρμογές της αρχής της ανθρώπινης αξίας¹², πολλές από αυτές θα μπορούσαν να ενταχθούν στη γενικότερη κατηγορία της απαγόρευσης «εργαλειοποίησης» του ανθρώπου, δηλαδή της απαγόρευσης μεταχείρισης του ανθρώπου ως μέσου για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών. Με το σκεπτικό αυτό έχει κριθεί, μεταξύ άλλων, ως αντισυνταγματική η προσωποκράτηση για χρέη προς το Δημόσιο¹³, όπως επίσης και η διακοπή της ηλεκτροδότησης ακινήτου λόγω μη καταβολής του Ειδικού Τέλους Ηλεκτροδοτούμενων Επιφανειών. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση η αντισυνταγματικότητα εντείνεται από το γεγονός ότι δεν υφίσταται συνάφεια μεταξύ, αφενός, της εκτέλεσης της σύμβαση παροχής ηλεκτρικού ρεύματος και, αφετέρου, της εκπλήρωσης των φορολογικών υποχρεώσεων του πολίτη¹⁴.

¹² Βλ. και Κ. Χρυσόγονο/Σ. Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4η έκδ., 2017, σελ. 151 επ.

¹³ ΑΕΔ 1/2010: «το μέτρο της προσωπικής κρατήσεως διαφέρει των γνησίων μέσων εκτελέσεως (κατάσχεση κ.λπ.), τα οποία συνιστούν άμεση επέμβαση του Δημοσίου στην περιουσία του οφειλέτη προς είσπραξη του προς αυτό χρέους, διότι αποτελεί μέτρο καταναγκασμού όχι επί της περιουσίας, αλλά επ' αυτού τούτου του προσώπου του οφειλέτη, προκειμένου να εξαναγκασθεί αυτός στη διά παντός μέσου καταβολή του οφειλομένου χρέους. Τούτο όμως είναι συνταγματικώς ανεπίτρεπτο, ως αντικείμενο στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος». Διότι είναι μεν συνταγματική η επιβολή ποινής από τα ποινικά δικαστήρια σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του ουσιαστικού ποινικού δικαίου και της ποινικής δικονομίας, πλην όμως είναι «όλως διάφορο το θέμα της στέρησης της προσωπικής ελευθερίας, όχι ως ποινής για αποδοκιμαστέα κοινωνική συμπεριφορά, αλλά ως διοικητικού μέτρου, αποβλέποντος στην άσκηση πίεσεως προς εξόφληση χρέους με χρήματα, τα οποία δεν έχει ή δεν δύναται το Δημόσιο να αποδείξει ότι έχει ο οφειλέτης».

¹⁴ Ολομ ΣτΕ 1972/2012: «Κατά την γνώμη ..., η κύρωση της διακοπής της παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος σε περίπτωση μη καταβολής του επίμαχου "τέλους" αντίκειται όχι μόνον στο άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος και την αρχή της αναλογικότητας κατά τα εκτεθέντα ανωτέρω, αλλά επίσης και στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, διότι συνεπάγεται στέρηση κοινωνικού αγαθού ζωτικής σημασίας, ουσιώδους για την αξιοπρεπή, υπό τα σύγχρονα δεδομένα, διαβίωση του ανθρώπου. Περαιτέρω, κατά την γνώμη ..., το επίμαχο μέτρο, η διακοπή δηλαδή του ηλεκτρικού ρεύματος ως μέτρου εξαναγκασμού για την καταβολή του επιδικίου τέλους, αντίκειται, κατά το μέρος που αφορά σε φυσικά πρόσωπα, στις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος, δεδομένου ότι χρησιμοποιεί αγαθό ζωτικής σημασίας για την ανθρώπινη διαβίωση, προκειμένου να εξασφαλίσει την εκπλήρωση φορολογικής υποχρεώσεως για λόγους ασύνδετους προς το περιεχόμενο της συμβάσεως μεταξύ καταναλωτή και προμηθευτή του ηλεκτρικού ρεύματος Εξ άλλου, κατά την γνώμη ..., η διακοπή του ηλεκτρικού ρεύματος ... αποτελεί μέτρο εξαναγκασμού για την καταβολή του επιδικίου τέλους ασύνδετο με υπαιτιότητα του φορολογουμένου ή με την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του ως καταναλωτή ηλεκτρικής ενέργειας και με τα χαρακτηριστικά αυτά το εν λόγω μέτρο αντίκειται ευθέως στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος για το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου. Τούτο δε, διότι χρησιμοποιεί αγαθό ζωτικής σημασίας για την ανθρώπινη διαβίωση ως μοχλό πίεσης για την εκπλήρωση φορολογικής υποχρέωσης, υποβιβάζοντας έτσι τον άνθρωπο από

- 10 Στην ίδια γενικότερη κατηγορία απαγόρευσης «εργαλειοποίησης» του ανθρώπου μπορεί να ενταχθεί και η απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της 15ης Φεβρουαρίου 2006, η οποία αφορούσε τη συνταγματικότητα ρύθμισης περί κατάρριψης επιβατικού αεροσκάφους σε περίπτωση που αυτό καταλαμβάνονταν από τρομοκράτες για να οδηγηθεί από τους αεροπειρατές και να συντριβεί σε κατοικημένη περιοχή. Το Δικαστήριο δέχθηκε την αντισυνταγματικότητα της ρύθμισης, με το σκεπτικό ότι στην περίπτωση αυτή οι αθώοι επιβάτες του αεροπλάνου θυσιάζονται και χρησιμοποιούνται ως μέσο για τη σωτηρία των κατοίκων της περιοχής συντριβής του αεροσκάφους¹⁵. Η προστασία της αξίας του ανθρώπου συμπεριλαμβάνει συναφώς και την απαγόρευση θεώρησης του ανθρώπου ως «πράγματος» κατ'άρνηση της ανθρωπίνης ιδιότητας και της έμφυτης ελευθερίας του. Θα ήταν λοιπόν άνευ ετέρου αντισυνταγματική η ακούσια συμμετοχή προσώπων σε θεραπευτικά προγράμματα ή κλινικές δοκιμές φαρμάκων.
- 11 Μια άλλη κατηγορία προσβολών της ανθρωπίνης αξίας θα μπορούσε να εντοπισθεί στην επιβολή εξοντωτικών ποινών, διοικητικών κυρώσεων και γενικότερα εννόμων συνεπειών, οι οποίες οδηγούν στην απαξίωση του ανθρώπου αφαιρώντας του ακόμα και τα απαραίτητα μέσα βιοπορισμού. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι ορθή η νομολογία που κρίνει ως αντισυνταγματική τη διακοπή καταβολής της σύνταξης ως συνέπεια της καταδίκης για ορισμένα ποινικά αδικήματα¹⁶. Πράγματι, η διάπραξη ποινικών αδικημάτων μπορεί να επιφέρει τις συνέπειες που προβλέπει ο νόμος, ακόμα και τη στέρηση της προσωπικής ελευθερίας. Η στέρηση όμως της σύνταξης ενός καταδικασθέντος, κατά κανόνα σε μια προχωρημένη ηλικία που δεν επιτρέπει την εργασία, συνιστά εξοντωτική ποινή που δεν συνάδει με τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της έννομης τάξης. Η στέρηση των αναγκαίων μέσων προς το ζην απο-

υποκείμενο της εννόμου τάξεως σε απλό μέσον για την επίτευξη (οσοσδήποτε σοβαρών, αδιάφορο) δημόσιων σκοπών ...».

¹⁵ Βλ. Αναλυτικά Υ. Drossos, "To Die for and in Constitutional Elegance or Terror, Dignity and Instrumentalization of Human Death. A comment on the decision 1 BvR 357/05 (15th February 2006) of the German Federal Constitutional Court", σε *Human rights in times of illiberal democracies / Ανθρώπινα δικαιώματα σε καιρούς ανελεύθερων δημοκρατιών, Liber Amicorum in Memoriam of Stavros Tsakyrakis, Τιμητικός Τόμος Σταύρου Τσακυράκη*, 2020, σελ. 242 επ.

¹⁶ Βλ. Ολομ ΣτΕ 996/2022. Ομοίως και η νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Βλ. λ.χ. ΕΣ 189/2018, 52/2020. Βλ. περαιτέρω Ολομ ΕΣ 1820/2021. Αντιθέτως η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (λ.χ. ΣτΕ 155/2022, 1254/2021) δέχεται ότι δεν αντίκειται στην αρχή της ανθρωπίνης αξίας η αναστολή της καταβολής της σύνταξης προσώπου που έχει καταδικαστεί σε ποινή στερητική της ελευθερίας μεγαλύτερη των έξι μηνών, για όσο καιρό εκτίει την ποινή.

τελεί επίσης κριτήριο για την αξιολόγηση της συνταγματικότητας των μέτρων αναγκαστικής εκτέλεσης^{17, 18}.

Συναφώς, η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην απονομή της δικαιοσύνης, ιδίως ενώπιον των ποινικών δικαστηρίων¹⁹. Πέρα από την απαγόρευση επιβολής εξοντωτικών ποινών κατά τα προαναφερθέντα ή ποινών που δεν συνδέονται με την υποκειμενική συμπεριφορά του δράστη και αποσκοπούν αποκλειστικά στη γενικοπροληπτική λειτουργία του ποινικού δικαίου²⁰, η αρχή της ανθρώπινης αξίας απαγορεύει και τη χρήση αποδεικτικών μέσων, όπως λ.χ. του ανιχνευτή ψεύδους ή της ναρκοανάλυσης. Γενικότερα, δια-

12

¹⁷ Βλ. λ.χ. ΔΕφθεσσαλ 1345/2020: «Επειδή, μετά τα δεδομένα αυτά το Δικαστήριο, και λαμβάνοντας υπόψη ότι, προς ικανοποίηση της απαίτησης της εκκαλούσας Αρχής, ποσού 8.643,48 ευρώ πλέον προσαυξήσεων 5.093,78 ευρώ, επιβλήθηκε αναγκαστική κατάσχεση σε ποσοστό 50% εξ αδιαιρέτου του διαμερίσματος της εφεσίβλητης, η αξία του οποίου προσδιορίστηκε, από τη δικαστική επιμελήτρια ..., στις 25.000,00 ευρώ, το γεγονός ότι το κατασχεθέν διαμέρισμα αποτελεί το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο της εφεσίβλητης και διαμένει σε αυτό, ότι ο σύζυγος της εφεσίβλητης απεβίωσε το 2012, την προαναφερθείσα οικονομική κατάσταση της εφεσίβλητης, καθώς και την επιβαρυνόμενη κατάσταση της υγείας της (ανάπηρη σε ποσοστό 67%), το Δικαστήριο κρίνει ότι η ένδικη κατάσχεση προς ικανοποίηση της προαναφερόμενης απαίτησης μπορεί να θέσει σε άμεσο κίνδυνο την αξιοπρεπή διαβίωση της εφεσίβλητης και επομένως πρέπει να ακυρωθεί ως αντιβαίνουσα τόσο στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος που επιβάλλει το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου από την Πολιτεία, όσο και στην αρχή της αναλογικότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, η οποία επιβάλλει τα μέτρα που λαμβάνονται για την αναγκαστική είσπραξη των χρεών του Δημοσίου να είναι πρόσφορα για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και να μην υπερβαίνουν το αναγκαίο προς τούτο μέτρο ...».

¹⁸ Όσον αφορά πάντως τα περιουσιακά δικαιώματα και, ιδίως, τις περικοπές μισθών και συντάξεων την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η νομολογία είναι επιφυλακτική και δέχεται ότι η αρχή της ανθρώπινης αξίας θα παραβιαζόταν μόνο σε περίπτωση διακινδύνευσης της αξιοπρεπούς διαβίωσης των μισθωτών ή συνταξιούχων (που και αυτή ερμηνεύεται συσταλτικά). Βλ., μεταξύ άλλων, ΑΠ 1280/2020, Ολομ ΣτΕ 734/2016. Πρβλ., πάντως, και ΔΕφΑθ 2517/2021 για την πλήρη κατάργηση καταβολής σύνταξης σε ανασφάλιστο υπερήλικα λόγω παράλληλης λήψης σύνταξης κοινωνικής ασφάλισης (χαμηλού ύψους) από αλλοδαπό φορέα.

¹⁹ Βλ. σχετικά Ε. Κρουσταλάκη, *Η προσωπική κράτηση με το πρίσμα της συνταγματικής αρχής του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου*, Δ 1987, σελ. 487 επ.· Idem, «Η αξία του ανθρώπου: Το ζητούμενο στην εφαρμογή του ποινικού δικαίου», σε: *Τιμητικός Τόμος Ιωάννη Μανωλεδάκη*, Τόμος Ι, 2005, σελ. 1561 επ.· Α. Μαργαρίτη, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, Υπεράσπιση, 1996, σελ. 467 επ.· Κ. Κωνσταντινίδη, *Ποινικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, 1987· Ι. Μανωλεδάκη/С. Prittwitz, *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας* (Ελληνογερμανικό συμπόσιο, 1995), 1997.

²⁰ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 151: «Με πιο αφαιρετική διατύπωση, είναι αντισυνταγματικές ποινές και μέτρα διοικητικού καταναγκασμού που συνδέονται ανεπαρκώς ή καθόλου με την ενοχή και γενικότερα τις υποκειμενικές περιστάσεις του δράστη και προσανατολίζονται μονόπλευρα στην προληπτική λειτουργία του ποινικού δικαίου».

δικασία «χωρίς τις στοιχειώδεις έστω εγγυήσεις αντικειμενικότητας και αμεροληψίας ισοδυναμεί με εμπαιγμό του κατηγορουμένου, υποβιβάζοντάς τον σε απλό αντικείμενο προαποφασισμένης κρατικής ενέργειας»²¹.

- 13 Επίσης, η αρχή της ανθρώπινης αξίας έχει πολύ μεγάλη σημασία όσον αφορά τις συνθήκες που επικρατούν στα καταστήματα κράτησης²². Στο πλαίσιο αυτό έχει γίνει δεκτό ότι ήταν αντισυνταγματική η κράτηση στους ίδιους χώρους των καταδικασμένων για ποινικά αδικήματα και των κρατούμενων για χρέη προς το Δημόσιο (όταν ακόμη εφαρμόζονταν η προσωποκράτηση για χρέη προς το Δημόσιο)²³ και ότι τα κρατικά όργανα υποχρεούνταν στην άμεση απόλυση των τελευταίων²⁴.
- 14 Σημαντική είναι επίσης η συμβολή της αρχής της ανθρώπινης αξίας στην προστασία ζωτικών πτυχών της ανθρώπινης προσωπικότητας, όπως της ερωτικής και γενικότερα ιδιωτικής ζωής²⁵ από κινδύνους που απορρέουν από την τεχνολογική εξέλιξη και

²¹ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 151, με αναφορά στη ΣτΕ 1749/1997, με την οποία κρίθηκε ότι αντίκειται στην αρχή της ανθρώπινης αξίας η ευκαιριακή συγκρότηση πειθαρχικών/ανακριτικών συμβουλίων για να δικάσουν μια μόνο συγκεκριμένη κάθε φορά υπόθεση.

²² Βλ. και Δ. Δαρέλλη, «Η αξία του ανθρώπου», ό.π., σελ. 33 [36].

²³ Βλ. ΔΠρωτίωναν 49/1999.

²⁴ Επίσης, η αρχή της ανθρώπινης αξίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και όσον αφορά τις συνθήκες διαβίωσης στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Κ.Υ.Τ.) μεταναστών. Βλ. ΔΠρωτΑθ 6340/2021 όσον αφορά την αστική ευθύνη του Δημοσίου που γεννάται από την παραβίαση της υποχρέωσής του να διασφαλίσει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης στα εν λόγω Κέντρα (που είχε συνέπεια τον θάνατο μετανάστη από αυτοσχέδια φωτιά): «Οι αρμόδιες αρχές της Υπηρεσίας υποδοχής και ταυτοποίησης είχαν την υποχρέωση έναντι του συγγενούς των εναγόντων, ως επιθυμούντος να αιτηθεί διεθνή προστασία, να του παρέχουν ένα επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης, που να διασφαλίζει την υγεία, την κάλυψη βιοτικών αναγκών και την προστασία των θεμελιωδών του δικαιωμάτων ... Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, η εξακολούθηση της διαμονής του συγγενούς των εναγόντων, εκτός των ορίων του Κ.Υ.Τ., στο πρόχειρο κατάλυμα της σκηνής καλοκαιρινού τύπου που του είχε δοθεί, παρά την παρέλευση δύο και πλέον μηνών και την έλευση του χειμώνα και κυρίως παρά την εκδήλωση έντονων καιρικών φαινομένων δριμύτατου ψύχους και χιονιού, με μόνο μέσο προστασίας τα ρούχα του και μια κουβέρτα, ισοδυναμεί με περιέλευση αυτού σε συνθήκες έσχατης υλικής στέρησης, καταλίπουσες παντελώς ακάλυπτη τη στοιχειώδη ανθρώπινη ανάγκη του για αξιοπρεπή στέγαση υπό βιώσιμες συνθήκες θερμοκρασίας. Τα αρμόδια δε όργανα του εναγομένου παρέλειψαν να λάβουν τα προσήκοντα μέτρα προκειμένου να προλάβουν και αποτρέψουν την κατάσταση αυτή».

²⁵ Βλ. και ΣτΕ 2003/2018 σχετικά με το σύμφωνο συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών: «Επειδή, από τον συνδυασμό των ως άνω άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 1 και 5 παρ. 1 με το άρθρο 9 παρ. 1 του Συντάγματος συνάγεται η κατοχύρωση του απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής των πολιτών, στον πυρήνα της οποίας ανήκει η ερωτική ζωή ... και ο σεξουαλικός προσανατολισμός εκάστου, ο οποίος, ως βασικό στοιχείο της προσωπικότητας και της ελευθερίας αυτοπροσδιορισμού του ατόμου, πρέπει, σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, να είναι απολύτως σεβαστός ... και να μην αποτελεί αιτία διακρίσεων

τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η νομολογία επανειλημμένα έχει δεχθεί τη νομιμότητα διοικητικών κυρώσεων σε ραδιοτηλεοπτικά μέσα, λόγω προβολής της ιδιωτικής – ερωτικής ζωής ακόμα και δημοσίων προσώπων κατά τρόπο που δεν συνάδει με την ανθρώπινη αξία²⁶. Όπως δέχεται το Συμβούλιο της Επικρατείας, «η ελευθερία του πληροφορείν και του πληροφορείσθαι δεν περιλαμβάνει και την ελευθερία μετάδοσης πληροφοριών που ανάγονται στις σεξουαλικές προτιμήσεις των προσώπων, πεδίο που ανήκει στον πυρήνα της προστατευόμενης και απαραβίαστης από τον οποιονδήποτε τρίτο, σφαίρας της ιδιωτικής ζωής τους. Ζήτημα υποχώρησης της προστασίας της προσωπικότητας και της ιδιωτικής ζωής σε σχέση με την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης του κοινού τίθεται μόνο στην περίπτωση που υφίσταται δικαιολογημένο δημόσιο συμφέρον ... Όμως, και στην τελευταία αυτή περίπτωση, η μετάδοση πληροφοριών αναφορικά με δραστηριότητα σχετιζόμενη με την ιδιωτική ζωή, ιδίως δε την ερωτική ζωή και το γενετήσιο προσανατολισμό των προσώπων, υπόκειται σε περιορισμούς που απορρέουν από την υποχρέωση σεβασμού της αξίας κάθε ανθρώπου. Πρέπει, συνεπώς, εν πάση περιπτώσει η αναφορά στα θέματα αυτά να γίνεται με απλή μετάδοση της σχετικής είδησης ή πληροφορίας, δηλαδή με τρόπο λιτό και όχι δραματοποιημένο, ο οποίος αποβλέπει στην απολύτως αναγκαία πληροφόρηση του κοινού και όχι στον εξευτελισμό και διασυρμό της προσωπικότητας, καθώς και στην προσβολή της αξιοπρέπειας του ανωτέρω προσώπου, η προστασία της οποίας αποτελεί υποχρέωση της Πολιτείας ...»²⁷.

Η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας καλύπτει και πολλές άλλες περιπτώσεις²⁸ και εμφανίζει μια ευρύτερη ερμηνευτική λειτουργία που διατρέχει το σύνολο της έννομης τάξης²⁹. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι η νομολογία του

15

από πλευράς της κρατικής εξουσίας. Δεν είναι, εξάλλου, επιτρεπτή, κατά τη νομοθετική ή κανονιστική ρύθμιση των όρων ασκήσεως δικαιωμάτων, αναγομένων στον πυρήνα της προσωπικότητας και της ιδιωτικής ζωής του ατόμου, η θέσπιση, γενικώς ή για ορισμένες κατηγορίες πολιτών, περιορισμών ή προϋποθέσεων, που κατ' ουσίαν αποδυναμώνουν τα εν λόγω δικαιώματα ή συνεπάγονται μείωση της προσωπικότητας του υποκειμένου τους ...».

²⁶ Βλ. λ.χ. ΣτΕ 610/2018, 916/2016.

²⁷ ΣτΕ 1227/2020.

²⁸ Βλ. Δ. Δαρέλλη, «Η αξία του ανθρώπου», ό.π., σελ. 33 [40], η οποία με παραπομπές στη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου αναφέρει ότι «αντίθετη προς την αξία του ανθρώπου θα ήταν και η θεμελίωση της ευθύνης του υπολόγου για έλλειμμα δημόσιας διαχείρισης σε μόνη την ιδιότητά του αυτή, χωρίς να διαπιστώνεται η συμβολή του στην πρόκλησή του, διότι στην περίπτωση αυτή ο καταλογισμός ως μόνη δικαιολογητική βάση θα είχε την ανάγκη αποκατάστασης του ελλείμματος στην οικεία δημόσια διαχείριση».

²⁹ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 895 [898]: «Επιπλέον, η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 περιέχει ερμηνευτικό κανόνα για τον εφαρμοστή του Συντάγματος, αλλά και του όλου δικαίου. Ο λόγος γι' αυτό είναι ότι η αξία του ανθρώπου και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελούν την υπέρτατη αξία σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία».

Συμβουλίου της Επικρατείας δέχεται ως συνταγματικό θεμέλιο της αρχής της ασφάλειας του δικαίου όχι μόνον την αρχή του Κράτους Δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 Σ), αλλά και την αρχή της ανθρώπινης αξίας³⁰. Κυρίως όμως η αρχή της ανθρώπινης αξίας αποτελεί ένα βασικό ερμηνευτικό κριτήριο για την οριοθέτηση και τον καθορισμό των επιτρεπτών περιορισμών μιας σειράς ατομικών ελευθεριών³¹. Έτσι λοιπόν η επιστημονική ελευθερία (άρθρο 16 παρ. 1 Σ) στο πεδίο της βιοϊατρικής δεν νομιμοποιεί εξελίξεις που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξία (π.χ. αναπαραγωγική κλωνοποίηση ανθρώπων), όπως επίσης η ελευθερία του λόγου (άρθρο 14 παρ. 1 Σ) δεν καθιστά απαγορευτική την ποινικοποίηση του ρατσιστικού λόγου που προσβάλλει βάνουσα την ανθρώπινη αξία ορισμένων κατηγοριών του πληθυσμού. Τέλος, η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας αποτελεί και το βασικό κριτήριο για την οριοθέτηση της ιδιωτικής αυτονομίας, η οποία δεν μπορεί λ.χ. να οδηγεί στην άρνηση σύναψης σύμβασης (π.χ. ενοίκιασης διαμερίσματος) με βάση το φύλο, το χρώμα του δέρματος, την εθνοτική καταγωγή ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό του υποψήφιου ενοικιαστή.

II. Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

- 16 Εκ πρώτης όψεως, η παρ. 2 του άρθρου 2 Σ. για την προσήλωση της Ελλάδας στους κανόνες του διεθνούς δικαίου και για την επιδίωξη της ειρήνης μεταξύ των λαών και των κρατών, προκαλεί εντύπωση στον αναγνώστη του συνταγματικού κειμένου. Τόσο επειδή εντάσσεται στο Κεφάλαιο του Συντάγματος για τη μορφή του Πολιτεύματος, όσο και επειδή φαίνεται να έχει περισσότερο διακηρυκτικό παρά κανονιστικό χαρακτήρα. Σε μια προσεκτικότερη ωστόσο ανάγνωση, η θέση της διάταξης αυτής ως παρ. 2 του άρθρου 2 Σ. είναι επιτυχής. Όπως η παρ. 1 του άρθρου 2 Σ. περί σεβασμού και προ-

³⁰ Βλ. λ.χ. Ολομ ΣτΕ 674/2021.

³¹ Για την απαγόρευση προσβολής της ανθρώπινης αξίας ως το απώτατο όριο άσκησης κάθε ατομικής ελευθερίας, βλ. Ολομ ΑΠ 13/1999: «Η προσωπικότητα περιλαμβάνει κάθε αγαθό που συνδέεται στενά με το πρόσωπο, ως ύπαρξη φυσική, ηθική, κοινωνική και πνευματική, όπως είναι η τιμή, η υπόληψη, η ελευθερία, η εθνικότητα ως στοιχείο προσδιοριστικό της ταυτότητας του ατόμου κ.ά. Περαιτέρω το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος καθιερώνει την ελευθερία της επιστήμης και της έρευνας, ενώ οι διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 1, 2 και 3 αυτού προστατεύουν την ελευθερία εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών και απαγορεύουν την κατάσχεση, τη λογοκρισία ή κάθε άλλο ισοδύναμο προληπτικό μέτρο σε βάρος του τύπου που και ρητώς ανακηρύσσεται ελεύθερος. Η προστασία των ως άνω ελευθεριών, επειδή αποσκοπεί στη διαφύλαξη ύψιστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει (νομιμοποιεί) και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες διότι η προσωπικότητα, και αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών».

στασίας της ανθρωπίνης αξίας αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα του Πολιτεύματος στο εσωτερικό της Χώρας, έτσι και η παρ. 2 του άρθρου 2 Σ. προσδιορίζει τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής Πολιτείας στο διεθνές γίγνεσθαι και στις σχέσεις της με τα άλλα Κράτη.

Βέβαια, η πιο σημαντική διάταξη όσον αφορά τις διεθνείς σχέσεις της Χώρας μας, 17 είναι αυτή του άρθρου 28 Σ. που καθορίζει τη θέση του διεθνούς δικαίου στην ελληνική έννομη τάξη, θέτει τις προϋποθέσεις για τους περιορισμούς της εθνικής κυριαρχίας και αποτελεί το θεμέλιο για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο, και το άρθρο 2 παρ. 2 Σ. έχει σημασία, δεδομένου ότι αποτυπώνει σε επίπεδο αρχής την προσήλωση της Ελλάδας στην ειρήνη και στο διεθνές δίκαιο. Με βάση τη ρύθμιση αυτή που θέτει το συνταγματικό πλαίσιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και «αποτελεί τη βάση της κατά το δυνατόν σύμφωνης προς το διεθνές δίκαιο ερμηνείας του Συντάγματος»³², είναι προφανές ότι το Σύνταγμά μας επιτρέπει μόνο τον «αμυντικό» και απαγορεύει τον «επιθετικό» πόλεμο³³.

³² Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό δίκαιο*, 2^η έκδ., 2020, σελ. 128.

³³ Βλ. σχετικά Χ. Ανθόπουλο, *Πόλεμος και Ειρήνη στο ελληνικό Σύνταγμα*, σε: www.constitutionalism.gr. · Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό δίκαιο*, 2^η έκδ. (με τη συνδρομή Σ.-Ι. Κουτνατζή), 2014, σελ. 173 επ.